

логії [монографія] / В.П. Плавич, С.В. Плавич. – Одеса: Астропринт, 2013. – С. 102-105.

7. *Пархоменко Н.М.* Стан і перспективи розвитку системи джерел права України / Н.М. Пархоменко // *Правова держава: Щорічник наук. праць Ін-ту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.* – К., 2000. – Вип. 11. – С. 76 – 89.

8. *Гегель Г.* Філософія права: пер. с нем. / Гегель Г.; Ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсисянц. – М.: Мысль, 1990. – С. 86.

9. *Богініч О.Л.* Природно-правові та державно-правові засади правової системи України: монографія / Богініч О.Л. // *Вступ до теорії правових систем / за заг. ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко.* – К.: Юрид. Думка, 2006. – С. 322.

10. *Железняк Н.* Правові й організаційні форми діяльності органів юстиції в здійсненні державної правової політики / Н. Железняк // *Право України.* – 2001. – № 6. – С. 48.

11. *Марченко М.Н.* Проблемы теории государства и права: курс лекций. – Изд. 2-е, перераб. и доп. / Марченко М.Н.; под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М.: Проспект, 2001. – С. 660.

12. *Алексеев С.С.* Государство и право / Алексеев С.С. – М.: Юрид. лит., 1996. – С. 115.

13. *Кудрявцев В.Н.* Современная социология права: Учебник для вузов / В.Н. Кудрявцев, В.П. Казимирчук. – М.: Юрист, 1995. – С. 37.

14. *Конституція України:* Офіційний текст, прийнятий на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р.: зі змінами та доп. станом на 1 січня 2006 р. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 144 с.

15. *Юридическая энциклопедия / Отв. ред. Б.Н. Топорнин.* – М.: Юрист, 2001. – С. 326.

16. *Шемшученко Ю.С.* Законодавчий процес / Ю.С. Шемшученко, С.В. Бобровник // *Юридична енциклопедія: В 6 т. / Ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін.* – К.: Укр. енциклопедія, 1999. – Т. 2. – С. 504.

17. *Міжнародна поліцейська енциклопедія: У 10 т. / Відп. ред. Ю.І. Римаренко, Я.І. Кондратьєв, В.Я. Тацій, Ю.С. Шемшученко.* – Т. 1: Теоретико-методологічні та концептуальні засади поліцейського права та поліцейської деонтології. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 231-233.

18. *Бобровник С.В.* Правотворчість / Бобровник С.В., Щербельський В.Є. // *Юридична енциклопедія: В 6 т. / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін.* – К.: Укр. енциклопедія, 2003. – Т. 5. – С. 51.

19. *Бойко Ю.О.* Загальні проблеми теорії та практики вітчизняної законотворчості / Ю.О. Бойко // *Проблеми законності: Республіканський міжвідомчий науковий збірник.* – Х., 2000. – Вип. 41. – С. 8–9.

20. *Правотворчество в СССР / под ред. А.В. Мицкевича.* – М.: Юрид. лит., 1974. – С. 174-175.

21. *Абдуллаев Н.Д.* Диалектика правотворчества / Абдуллаев Н.Д. – Баку: Азерб. гос. изд-во, 1972. – С. 104-105.

22. *Бобылев А.И.* Власть и закон в контексте иррационального / А.И. Бобылев, И.А. Исаев // *Государство и право.* – 2006. – № 7. – С. 117.

23. *Копиленко О.Л.* Наукові засади розвитку законодавства / О.Л. Копиленко // *Правова держава: щорічник наук. праць Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.* – К., 2006. – Вип. 17. – С. 515.

УДК [17.037+14]001.2 : 316.64

М. А. БУРДОНОСОВА

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ ТА ПРАВОВОГО ІДЕАЛІЗМУ ЯК ФОРМ ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

Правовий нігілізм та правовий ідеалізм розглядаються як форми прояву деформації правової свідомості, які мають протилежну спрямованість, однак в сукупності чинять негативний вплив. Досліджується їх взаємозв'язок шляхом

© БУРДОНОСОВА Марина Анатоліївна – кандидат юридичних наук, завідувач кафедри теорії держави і права юридичного факультету ДВНЗ «Міжгалузева академія управління»

аналізу спільних та відмінних ознак. Автор узагальнює спільні групи причин, що зумовлюють поширення правового нігілізму та правового ідеалізму в суспільстві.

Ключові слова: правова свідомість, деформація, правовий нігілізм, правовий ідеалізм.

Бурдоносова М.А. Взаимосвязь правового нигилизма и правового идеализма как форм деформации правового сознания

Правовой нигилизм и правовой идеализм рассматриваются как формы проявления деформации правового сознания, которые имеют противоположную направленность, однако в совокупности негативно влияют на правосознание личности. Исследуется их взаимосвязь путем анализа общих и отличительных признаков. Автор выводит общие группы причин, обуславливающих распространение правового нигилизма и правового идеализма в обществе.

Ключевые слова: правовое сознание, деформация, правовой нигилизм, правовой идеализм.

Burdonosova Maryna. Relationship between legal nihilism and legal idealism as forms of deformation of legal consciousness

The article is about consideration of legal nihilism and legal idealism as forms of deformation of legal consciousness, which have the opposite direction, but in complex produce a negative impact on legal consciousness of person. Also investigated their relationship by analyzing common and distinctive features. Author generalized common group of causes that determine extension of legal nihilism and idealism in society.

Key words: legal consciousness, deformation, legal nihilism, legal idealism.

Ставши на свідомий шлях поглиблення євроінтеграції, важливим кроком на якому є Угода про асоціацію з Європейським Союзом, перед Україною постає питання готовності менталітету нашого суспільства, а зокрема його правової свідомості, до європейських норм, вимог та стандартів. Основою для усвідомлення гідності права та важливою складовою процесу реального втілення в життя його норм є розвинута правосвідомість, а тому навіть «найкращі» запозичені європейські закони, детально опрацьовані, не зможуть бути належним чином реалізовані, за низького рівня правової культури та правової свідомості.

Право як явище світової цивілізації і складова прогресу культури гостро реагує на всі процеси, що відбуваються в сучасному світі. Під впливом інтеграції відбувається зближення національних правових систем та їх інститутів. Базою такого зближення виступають загальнолюдські цінності – ідеї прав людини, соціальної справедливості, верховенства права, правової держави та інші, які набувають дедалі більшого розвитку. Тому розширення правових знань громадян про власні права, свободи та обов'язки є важливою умовою наближення вступу України до Європейського Союзу, її державного сходження. В той же час у правових явищах не тільки зберігаються, а й поглиблюються неповторні, унікальні риси, зумовлені, головним чином, національними особливостями народів¹. І, окрім багатьох позитивних рис, українська національна правосвідомість увібрала в себе численні руйнівні для громадянського суспільства стереотипи, і серед них – правовий та політичний нігілізм, правовий романтизм та ідеалізм.

Питанням правової свідомості та різним формам її деформації у своїх працях приділяли увагу такі вчені та науковці, як В. Д. Бабкін, Б. А. Барбуков, М. А. Бурдоносова, В. І. Гойман, В. В. Демічева, І. О. Ільїн, Ю. Ю. Калиновський,

З. Р. Кісіль, О. В. Косаревська, Л. О. Макаренко, О. В. Макарова, М. І. Матузов, О. Є. Михайлов, В. В. Мухін, П. І. Новгородцев, Н. М. Оніщенко, І. В. Осика, П. М. Рабінович та інші. Однак, незважаючи на практичну необхідність подолання даної проблеми, з метою ефективного функціонування суспільства у відповідності з потребами сьогодення, заснованими на демократії та загальнолюдських цінностях, не існує єдиної теорії пояснення сутності та природи деформації правової свідомості.

Аналізуючи дане питання, не можна не погодитись з А. І. Кудряченком, який зазначає, що потенціал незалежної України у 1991 році досить відчутно та вигідно різнився від потенціалу багатьох інших країн пострадянського простору, сусідніх східноєвропейських держав. За класифікацією ООН, вона тоді належала до кола найрозвинутіших країн (була третьою ядерною, шостою науковою та десятою промисловою державою у світі). «Однак на початку третього тисячоліття доводиться констатувати: Україна відстала від більшості держав, що вийшли з нами із спільного минулого»². Передусім це стосується спроможності України проводити реальну ефективну внутрішню політику. Знову постає питання дотримання прав і свобод в Україні, рівень прийняття європейських демократичних цінностей, результативність трансформаційних реформ. Реально відсутні єдність слова і діла влади (на папері – ідеалізм, а на практиці – суцільний нігілізм), консолідація політичних сил і владних інститутів, результатом чого стає втрата темпів здійснення необхідних економічних і соціальних реформ.

Як зазначає О. Шморгун, останніми роками у нашому державотворенні переважає лише імітація справді демократичних реформ, за якої досвід європейської традиції побудови справжнього народовладдя не просто враховано недостатньо, а частково навіть проігноровано³. Коли йдеться про потенційні можливості нашої держави, варто розуміти, що їх реалізація – це завдання для самої України: для держави, всього суспільства, кожного громадянина зокрема. Як кажуть, якщо хочеш змінити світ – почни з себе. Завдання влади забезпечити усі політичні та економічні умови вступу, створити юридичне підґрунтя; науковців – на основі європейських моделей та досвіду виробити найдієвіші методи адаптації в усіх сферах; а для кожної людини – почати поважати державу, закони, права та свободи (себе та інших людей), моральні, правові та культурні цінності, проявляти активну громадянську позицію, займатися самоосвітою та розвитком.

За викривленої правової свідомості ставлення до права може бути або показово негативним, із заниженням його соціальної цінності (правовий нігілізм), або перебільшеним, з необґрунтованою переоцінкою його можливостей та покладанням на право завищених сподівань (правовий ідеалізм). Зазначені феномени є крайніми, відмінно протилежними формами прояву одного і того ж явища – деформації правової свідомості. І хоча вони мають протилежні спрямованості, однак, змикаючись, у остаточному підсумку, чинять «подвійний» негативний вплив на правосвідомість громадян. М. І. Матузов розглядає правовий нігілізм та правовий ідеалізм як «дві сторони однієї медалі» і зазначає, що обидва явища мають одне коріння – юридичну неосвіченість, деформовану правосвідомість, нерозвинуте юридичне мислення та дефіцит політико-правової культури⁴. Однак на відміну від правового нігілізму правовий ідеалізм менш помітний, проте це явище завдає чималої шкоди процесу розбудови правової держави та утвердження у суспільстві правових цінностей.

Слід зазначити, що невиправдані надмірно перебільшені очікування, що закон розв'яже усі нагальні проблеми, з часом можуть змінитися глибоким розчаруванням у силі права та його можливостях. Таким чином, правовий ідеалізм може трансформуватися у правовий скептицизм або навіть правовий нігілізм. Зауважимо, що зворотний процес навряд чи можливий. Не випадково, існує народне прислів'я, «щоб не розчаровуватися, не слід занадто зачаровуватися», або «найкраще – золота середина».

Розглядаючи взаємозв'язок правового нігілізму та правового ідеалізму, слід зауважити, що вперше їх взаємне співвідношення та зв'язок розкрив професор М. І. Матузов у статті «Правовий нігілізм та правовий ідеалізм як дві сторони однієї медалі», в якій автор зазначив, що потреба у категорії «правовий ідеалізм» постала саме як необхідність позначення протилежного правовому нігілізму прояву; «другої сторони медалі», іншої крайньої форми прояву девіантної суспільної свідомості⁵.

Як зазначає Н. М. Оніщенко, правовий нігілізм та правовий ідеалізм мають в Україні сприятливі умови, відповідне підґрунтя, оскільки «коливання настроїв наших соціумів завжди були досить широкого діапазону – від повного нігілізму до повного захоплення, не менш шкідливого правового ідеалізму»⁶.

У суспільстві існує думка, що для розв'язання проблеми досить прийняти відповідні нормативно-правові акти, звичка вважати соціальне питання невірешеним, поки не буде видано необхідний закон. Однак, самі по собі, без відповідного, продуманого механізму реалізації закони не діють. Як наслідок відбувається розчарування в законах, зневіра в їх реальній силі, що призводить до такого явища, як правовий нігілізм. Приклад такої ситуації описує дослідник права В. В. Цветков: «Конституція України закріпила широкі права і свободи людини і громадянина, але в ній відсутній механізм їх реалізації, а також відповідальність державних органів і посадових осіб при порушенні цих прав. Як наслідок країна зазнала глибокої духовно-моральної кризи з усіма її ознаками – жадобу, егоїзм, корупцію, криміналізацію всіх сфер життя, свавілля чиновників. У суспільстві відбулося падіння моралі, деформованість моральної і правової свідомості, мораль і право в реальній дійсності часто роз'єднуються, віддаляються одне від одного, в умовах ринку іншими стали й особисті інтереси громадян, а зараз панує мораль нахабних ділків, які «вміють жити», що руйнує суспільну мораль і віру в справедливість⁷.

Як зазначалося, у широких наукових колах та у пресі проблемі правового ідеалізму приділяється менше уваги, ніж правовому нігілізму. Це питання майже не досліджується, оскільки вважається, що дане явище не настільки шкідливе. Така одностороння поінформованість громадян, на жаль, також є причиною поширення правового ідеалізму. Особа, знайома з проблемою правового нігілізму, усвідомлюючи небезпеку для суспільства, у якому поширена неповага до права, може піддатися настроям ідеалізму, несвідомо відкинувши критичне ставлення до права та безумовно прийнявши його. Тому необхідно акцентувати увагу на шкоді, якої завдає суспільству переоцінка права, надмірна правова регламентація, нормотворчий бум, ідеалізація нормативно-правових актів. Усі ці явища призводять до такого ж результату, який притаманний і для беззаконня – неспроможності та неефективності правової системи.

Аналізуючи спільні детермінанти, що можуть спричинити розвиток правового нігілізму і правового ідеалізму, необхідно зазначити про явище латентної зло-

чинності, яка, на жаль, існує у будь-якому суспільстві. Як зазначає, Ю. В. Александров, така частина злочинності, яка з різних причин не знаходить відображення в державних обліках вчинених злочинів, має істотні негативні наслідки для ефективності діяльності правоохоронних органів і, зрештою, для всього суспільства. Це пояснюється тим, що латентна злочинність, особливо, якщо її рівень високий, не будучи врахована в державній статистиці, водночас досить однозначно фіксується населенням як реальне шкідливе явище. Внаслідок цього: правоохоронні органи не займаються розкриттям і розслідуванням незареєстрованих злочинів; особи, що їх скоїли, відчують свою безкарність і часто стають на шлях фактичного рецидиву; населення втрачає довіру до правоохоронних органів, зростає його невпевненість у своїй захищеності; законодавча і виконавча влада не мають реального уявлення про поширення злочинності в країні й неадекватно реагують на її динаміку. Таким чином, латентна злочинність, з одного боку, підсилює розвиток правового нігілізму в суспільстві, шляхом зниження рівня довіри до державних органів, їх можливостей захищати населення, втрачається віра в правові методи покарання винних. А з іншого – може стимулювати поширення правового ідеалізму серед представників законодавчої та виконавчої влади, шляхом створення видимості сприятливої ситуації в країні і низького рівня зареєстрованих злочинів у офіційній статистиці.

Однак, хоча правовий нігілізм та правовий ідеалізм є пов'язаними явищами, існують в країні паралельно та негативно впливають на правосвідомість населення, частка правового ідеалізму є значно меншою, ніж правового нігілізму. Це зумовлено тим, що сегмент громадян, які здатні піддатися ідеалістичним настроям, є вузьким. Звісно, носієм правового ідеалізму може бути будь-хто, однак все ж таки для цього необхідні певні передумови. Для того щоб гіперболізувати можливості права, необхідно бути поінформованим у цих можливостях взагалі. Оскільки пересічний громадянин, відчуваючи на собі економічну та політичну нестабільність у державі, радше зневіриться у авторитеті права й закону та піддасться нігілістичним настроям, ніж почне покладатися на них. Водночас людина, певним чином ознайоmlена з правотворчістю та юридичною технікою, однак у якій наявні прогалини у правових поглядах та знаннях через самовпевненість у власній відмінній юридичній підготовці, або через недостатній рівень системного засвоєння правових норм, цінностей та понять, може легко переоцінити можливості права й покладати на нього розв'язання усіх проблем. Однак, як зазначає В. В. Головченко, право за своєю широтою впливу не повинно бути регулятором усіх без винятку суспільних відносин, засобом розв'язання та нормалізації всіх життєвих ситуацій⁸. І хоча воно є найважливішим регулятором поведінки, існують численні фактори дійсності, що підпадають під сферу впливу культурних, моральних, етичних норм, релігійних переконань.

У будь-якій сучасній державі право повинно бути узгодженою, взаємозумовленою системою. Системність має проявлятися не тільки у формальному юридичному, а й у соціальному сенсі – як реакція на імпульси часу та інтереси, що виникають. Між чинними та новими правовими нормами має бути певна спадкоємність, інакше право буде не регулювати відносини, а породжувати суперечності та конфлікти. Історії відомо багато випадків руйнування існуючої правової системи і створення нової (революції, контрреволюції, зміна політичного курсу тощо). Ці процеси завжди супроводжувалися руйнуванням правових традицій, появою правового романтизму та ідеалізму, посиленням правового нігілізму, що

негативно впливало на правопорядок, спричиняло неповагу до прав і свобод громадян⁹. Це ще раз засвідчує, що хоча правовий нігілізм та правовий ідеалізм є протилежними полюсами, їх розвиток можуть викликати однакові процеси, що відбуваються у суспільстві. А у кінцевому рахунку зазначені явища призведуть до аналогічних негативних наслідків.

Проаналізувавши детермінанти, що зумовлюють правовий нігілізм та правовий ідеалізм, серед їх багатоманітності можна узагальнити спільні групи причин:

1) соціальна криза та політична, економічна нестабільність у суспільстві, коли загострюється критика існуючої влади і особливо відчутні «коливання настроїв» громадян;

2) недоліки у правовому вихованні населення, недостатній рівень системного розвитку правової культури суспільства та засвоєння індивідами і соціальними групами правових норм та зразків поведінки у правовій сфері;

3) викривлене розуміння взаємодії принципів законності та доцільності у праві;

4) зменшення в суспільстві чисельності суб'єктів з активною громадянською позицією – права пасивність громадян;

5) деформація професійної та правової свідомості державних чиновників, представників владних структур (працівників органів внутрішніх справ, прокурорів, суддів);

6) нестача висококваліфікованих кадрів-юристів, самовпевненість стосовно власної належної юридичної підготовки або наявності прогалин в освіті, що спричиняє низький рівень кваліфікації юристів-практиків;

7) високий рівень латентної злочинності та корупції.

Важливою спільною детермінантою правового нігілізму та правового ідеалізму є слабкість правової ідеології як складової правосвідомості населення. Це передусім завдання держави – сформулювати правильну, збалансовану, «розумну» ідеологію, засновану на принципах гуманізму, демократії, верховенства права, дотримання прав людини і громадянина. В історичному аспекті однією з особливостей ідеологічної ситуації в Україні є те, що після порушення монополії впливу більшовицької ідеології на суспільну свідомість дуже активно розгорнувся процес створення політичних партій і формування нових ідеологій. При цьому переважна більшість політичних партій керувалися насамперед власними, а не державними інтересами, і формували власну ідеологію. З точки зору становлення плюралістичної політичної системи така ситуація є закономірною. Однак міжпартійні чвари та ідеологічна невизначеність держави поглибили кризу свідомості суспільства, котра негативно вплинула на інші взаємопов'язані сфери життя соціуму. Саме тому формування сучасної, розвинутої правової ідеології є дієвим засобом подолання правового нігілізму та правового ідеалізму, консолідації народу на шляху до розв'язання економічних і політичних проблем.

Аналізуючи взаємозв'язок правового нігілізму та правового ідеалізму, слід зазначити, що кожне з цих явищ як форма деформації правової свідомості має власну специфіку та особливості, однак у підсумку вони призводять до однакових негативних наслідків, боротися з якими стає у двічі складніше. Питання взаємозв'язку правового нігілізму та правового ідеалізму потребує аналізу не тільки їх спільних, але й відмінних ознак:

1. У загальному значенні правовий нігілізм означає необґрунтовану недооцінку права, а правовий ідеалізм – його необґрунтовану переоцінку, перебільшення його можливостей.

2. Правовий ідеалізм розглядається як протилежний правовому нігілізму прояв; «друга сторона медалі», інша крайня форма прояву деформованої правової свідомості особи. Таким чином, зазначені феномени мають протилежні спрямованості.

3. Правовий нігілізм відкидає правові норми як такі, що не виправдали себе, а правовий ідеалізм, навпаки, прагне до створення великої кількості норм та правил з метою ще більшої правової регламентації як можливості розв'язати усі негаразди.

4. У суспільній свідомості частка правового ідеалізму є значно меншою ніж правового нігілізму. Це зумовлено тим, що сегмент громадян, які здатні піддатися ідеалістичним настроям, є вузьким. Оскільки, як вже зазначалось, для того щоб гіперболізувати можливості права, необхідно бути хоча б поінформованим у цих можливостях взагалі.

5. Правовий ідеалізм більшою мірою притаманний науковому рівню правосвідомості, а правовий нігілізм – буденному рівню більшості населення.

6. Правовий нігілізм як заперечення права та його важливого соціального призначення не здатний створити нову систему цінностей, оскільки заперечує існуючий правовий порядок, не пропонуючи, натомість, нічого нового. А правовий ідеалізм, в основі якого лежить особливе перебільшене ставлення до аксіології права, може стати поштовхом до створення нової ієрархії цінностей та їх нової системи.

Крім того, необхідно зазначити, що обидва явища є складними та багатоплановими, мають динамічний характер і постійно трансформуються. Видозмінюючись, вони набувають нових форм прояву, оскільки з розвитком суспільства виникають і нові умови їх розвитку. Отже, проаналізувавши і систематизувавши основні спільні та відмінні ознаки правового нігілізму та правового ідеалізму, можна стверджувати, що зазначені феномени є результатом кризи правосвідомості (її деформації), і хоча вони мають протилежні спрямованості, однак, у підсумку, призводять до «подвійного» негативного впливу на правосвідомість громадян, створюють перешкоди у розбудові сучасної, демократичної, правової держави, здійснюють свій «внесок» у неспроможність та неефективність правової системи, як це зображено на схемі (стор. 23).

Ще одним аспектом взаємозв'язку правового нігілізму та правового ідеалізму є те, що в сучасному соціумі суспільні цінності не стають цінностями окремої людини. Таким чином, навіть найсправедливіший закон може залишатися лише чудовою прокламацією, якщо цінність його змісту та мети не збігаються з внутрішнім переконанням особи, не оживають у її свідомості. Це стосується передусім посадових осіб державних органів (особливо правотворчих та правозастосовчих). Їх моральні погляди впливають на зміст нормативно-правових актів, що приймаються, на їх тлумачення, на ставлення громадян до права і державних органів, на здоров'я усього суспільства¹⁰. Аморальний стан свідомості посадових осіб може «вбити» право, знецінивши його, а ідеалістичне, фанатичне захоплення правовою процедурою – призвести до бюрократичної тяганини.

Увага державних органів, які творять та застосовують право, і науковців, які досліджують державно правові явища, має приділятися «зламові» старих, віджилих і відкинутих стереотипів, які існують ще з часів радянської доби, коли людина існувала для держави. Якщо цього не відбуватиметься, то всі зусилля України досягти європейських стандартів будуть марними. Слід змінити стиль мислення

та поглядів, здійснити переоцінку пріоритетів у власній свідомості, перш ніж намагатися усвідомити і прийняти нові, дієві та дійсно цінні стандарти, якими живе сучасний цивілізований світ¹¹. Усе це сприятиме консолідації суспільства, підвищенню іміджу України на політичній арені та, безумовно, збалансує (зменшить) нігілістичні та ідеалістичні настрої суспільства.

Необхідно підкреслити, що шлях до євроінтеграції, розбудови демократичної, правової держави, з верховенством права та закону, позитивних соціальних перетворень, прийняття нових цінностей європейського рівня повинен пролягати не через деформовані форми праворозуміння та правосвідомості, а через дієві, поступові соціальні зміни, глибокі реформи та підвищення соціальних стандартів життя.

1. *Макаренко Л.О.* Гендерний менталітет: проблеми розуміння / Л. О. Макаренко // Законодавство України: проблеми та перспективи розвитку : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. (м. Косів Івано-Франківської обл., 27–30 січня 2007 р.). – К.: Київ. ун-т права НАН України, 2007. – № 8. – С. 32. 2. *Кудряченко А.* Європейський вибір України: досягнення, виклики та перспективи / А. Кудряченко // Україна в Європі: моделі інтеграційного поступу : матеріали «круглого столу», 14 трав. 2009 р., Київ // Віче. – 2009. – № 16. – С. 2. 3. *Шморгун О.* Європейський досвід розвитку сучасної демократії в Україні / О. Шморгун // Україна в Європі: моделі інтеграційного поступу: матеріали «круг-

лого столу», 14 трав. 2009 р., Київ // Віче. – 2009. – № 16. – С. 5. **4.** Матузов Н. И. Теория государства и права : курс лекций / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – [2-е изд. перераб. и доп.]. – М.: Юрист, 2001. – С. 712. **5.** Матузов Н.И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны одной медали / Н. И. Матузов // Правоведение. – 1994. – № 2. – С. 37–46. **6.** *Європейський* правовий вимір гендерно чутливої політики: [монографія] / Н. М. Оніщенко, О. В. Матвієнко, С. В. Береза, М. О. Томашевська. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2005. – С. 42. **7.** *Цветков В.В.* Державне управління і політика: [монографія] / Цветков В. В., Селіванов В. М., Скрипнюк О. В. – К.: Абрис, 2006. – С. 177. **8.** *Головченко В.В.* Правовая культура и демократизация / Головченко В. В. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 52. **9.** *Теорія держави і права.* Академічний курс: підруч. / [Зайчук О. В., Заєць А. П., Журавський В. С. та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 285. **10.** *Принцип* верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія: у 2 кн. / [Ю. С. Шемшученко, О. В. Зайчук, Н. М. Оніщенко та ін.]; за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К.: Юрид. думка, 2008. – Кн. 1: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / [відп. ред. Оніщенко Н. М.]. – К.: Юрид. думка, 2008. – С. 130. **11.** Там само. – С. 131.

УДК 316.32 (477)

С. І. ІЩУК

ЕКОНОМІЧНІ ЗАСАДИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Досліджено питання місця економічних відносин у структурі громадянського суспільства. Визначено основні концептуальні питання розгляду економічної основи громадянського суспільства в Україні як сфери реалізації свободи особи у ринкових економічних відносинах.

Ключові слова: громадянське суспільство, ринковий устрій, свобода особи, середній клас.

Ищук С.И. Экономические основы гражданского общества в Украине: теоретический аспект.

Исследовано вопрос места экономических отношений в структуре гражданского общества. Определенно основные концептуальные вопросы рассмотрения экономической основы гражданского общества в Украине как сферы реализации свободы лица в рыночных экономических отношениях.

Ключевые слова: гражданское общество, рыночный уклад, свобода лица, средний класс.

Ishchuk Sergiy. Economic bases of civil society in Ukraine: theoretical aspect.

The question of place of economic relations is investigational in the structure of civil society. The basic conceptual questions of consideration of economic basis of civil society are certain in Ukraine as spheres of realization of freedom of person in market economic relations.

Key words: civil society, market mode, freedom of person, middle class.

Роль економічного чинника у процесі становлення та розвитку громадянського суспільства неможливо переоцінити, оскільки з одного боку суспільство є сфе-

© *ІЩУК Сергій Іванович* – кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного університету «Острозька академія»